

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* III. 127. 3-13.
9. *Actes de Lavra* III. 103. 29-32. *Χρυσόβουλλα και Γράμματα Βατοπεδίου*, σελ. 17, *PLP* n. 21435 και 21368.
10. *Actes de Lavra* III. 104.37-40. *PLP* n. 17440.
11. Δημήτριος Χωματιανός, *Πονήματα διάφορα*, PE', σελ. 445.
12. *Actes de Lavra* III 103. 4-6. *PLP* n. 23721 και 21393.
13. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. σελ. 726= *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. (υποσημ. 3) σελ. 77 *PLP*, n. 30848 και n. 21244.
14. *Actes de Lavra* III. n. 146, σελ. 100-104.
15. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726-727 - *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 76-80 = *VV 2 /27* (1949) σελ. 317-320. Το μοναστήρι της Παναγίας Μεσονησιώτισσας τοποθετούσαν παλαιότερα στην περιοχή της Καστοριάς· η σχετικά πρόσφατη όμως μελέτη του G. Subotić, *La Monastère de la Vierge Mesonisiotissa*, *ZRVI 26* (1987) 125-168 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι το μοναστήρι βρισκόταν στην περιοχή των Βοδενών. Βλ. Κρ. Χρυσοχοϊδης, Έγγραφα αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, *Σύμμεικτα* 4 (1981) 274-6. St. Binon, *Les origines legendaires et l'histoire de Xeropotamou et de Saint-Paul de l' Athos*, Louvain 1942, σελ. 265-8. Ευγ. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία στην Κα-

στορία τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14ο αιώνα*, (ΕΙΕ, ΙΒΕ) Αθήνα 1996, σελ. 88-96 και ειδικότερα σελ. 91.

16. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 34-35.

17. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78

18. *Actes de Lavra* III σελ. 104. 50-53.

19. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 79.

20. *Χρυσόβουλλα και Γράμματα Μονής Βατοπεδίου* ό.π. 18, Ν. Svoronos, *Les privilèges de l' église à l' époque des Comnènes: Un rescrit de Manuel 1er Comnène*, *TM 1* (1965) 325-383 (=Variorum Reprints, London 1973)

21. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 80.

22. *Actes de Lavra* III σελ. 104. 37. Α. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία*, σελ. 192-215.

23. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78.

24. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 445, *ODB* 1991, III 1738.

25. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα*, ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 879.

Vassiliki Nerantzi - Varmazi

Agrarian economy in the region of Edessa during the Late Byzantine centuries

During the 13th and 14th centuries Edessa and its district had a troubled history. It was threatened by the troops of the 4th Crusade and the Bulgarians. Later it belonged to the State of Epirus and in 1259 it passed to the Empire of Palaeologi. During the civil war, between 1341 and 1347, the Serbs occupied its castle and its district and they remained there until the Ottoman domination at about 1385.

The main source of income of the inhabitants in the area was agriculture. Fields, vineyards and gardens, also mills, were elements of property. The land belonged to the richer (*dynatoi*) inhabitants of Edessa and to the big monasteries of Panagia Gavaliotisa and Panagia Mesonisiotisa. Those two in the second half of the 14th century donated their land to the Athos' monasteries of Lavra and Agios Pavlos. The monasteries earned exemption from taxes and privileges for their property. The land was cultivated by depended farmers (*paroikoi*). It is unknown whether they were free peasants in the area.

Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα

Κειμήλια από τη Γαβαλιώτισσα στη μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους

Είναι γνωστό¹ ότι ο βυζαντινός ναός της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας κτίστηκε από τον δεσπότη Θωμά Κομνηνό Πρεάλιμπο² και την σύζυγό του Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα³ στα χρόνια της εξουσίας τους ως τοπαρχών στα Βοδενά, μετά το 1360. Είχε περατωθεί και διακοσμηθεί με τοιχογραφίες προτού το ηγεμονικό ζευγος μεταβεί στη νέα θέση στα Ιωάννινα το 1366-1367⁴. Οι κτήτορες, τόσο κατά την ίδρυσή του όσο και αργότερα, ως ηγεμόνες του δεσποτάτου της Ηπείρου, προσέφεραν πλήθος δωρεών κινητών και ακινήτων προς τον ναό.

Τις δωρεές κινητών αντικειμένων έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε αναλυτικά διότι, όπως αναφέρεται σε δωρητήριο έγγραφο, *εγράφησαν εν καταστίχῳ, ὅπερ παρεδόθη παρ' ἡμῶν τοῖς τιμιωτάτοις μοναχοῖς*.

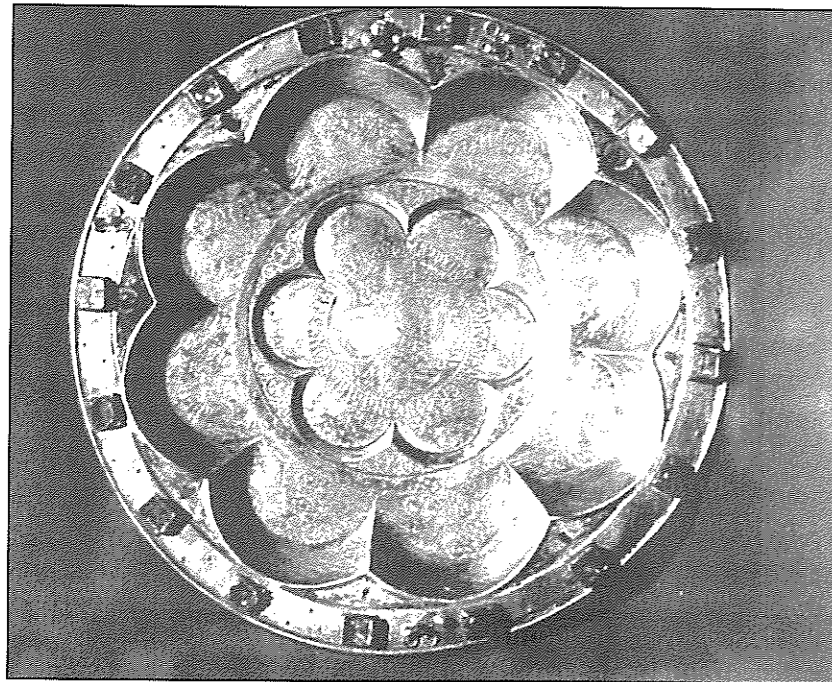
Το κατάστιχο αυτό, που διασώθηκε και πρόσφατα εκδόθηκε⁵ και σχολιάστηκε, συντάχθηκε με την ευκαιρία της δωρεάς του ναού στη μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους με *εκδοτήριο έγγραφο*, δηλ. δωρητήριο έγγραφο, τον Μάιο του 1375. Το έγγραφο αυτό συντάχθηκε στα Ιωάννινα, *διὰ χειρὸς Νικολάου, αναγνώστου και νομικοῦ τῆς ἀγιοπάτης μητροπόλεως τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων*, πιστεύεται όμως ότι συντέθηκε ειδικά και υπαγορεύτηκε από τον ίδιο τον Δεσπότη Θωμά, και περιλαμβάνει αναλυτικά ό,τι κινητό δωρήθηκε στον ναό. Αναφέρεται λοιπόν σε αυτό σημαντικός αριθμός εικόνων, ιερών σκευών, υφασμάτων και κεντημάτων, καθώς και ιερών βιβλίων, αντικείμενα με τα οποία πλούτισαν το ίδρυμά τους οι κτήτορες. Οι εικόνες, πλην μίας, είχαν όλες πολύτιμη μεταλλική επένδυση, ήταν δηλαδή όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται *εγκοσμημένες*. Εκτός από την εικόνα της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας, που πιθανόν να ήταν παλαιότερη του ναού, αναφέρο-

νται άλλες πέντε εικόνες της Παναγίας και μία μόνο του Χριστού, με την οποία θα ασχοληθούμε και πιο κάτω.

Στη συνέχεια στο κατάστιχο μνημονεύονται δυσκοπότερο και αστερίσκος αργυρά, χωρίς λαβίδα. Ακολουθεί πλήθος άλλων πολυτελών αντικειμένων, όπως αργυρές κανδήλες, σταυρός με αργυρή επένδυση, ευαγγέλια με αργυρές σταχώσεις, μεταξωτές ιερατικές στολές, χρυσοκέντητα υφάσματα για την κατασκευή βήλων, δηλαδή *καταπετασμάτων* στις θύρες του ιερού, *αέρες* που κάλυπταν πάνω στην Αγία Τράπεζα τα *τίμια δώρα*, *ενδυτή Αγίας Τραπέζης*, *ποδέες* για τα εικονοστάσια και τις εικόνες του τέμπλου, *λάβαρα* και *σέπες* για τις περιφορές. Αναφέρονται τέλος μεταλλικά αντικείμενα, όπως καμπάνες, μανουάλια, αλλά και σκευή καθημερινής χρήσεως και εργαλεία για καλλιέργεια των αγρών. Το τελευταίο αυτό στοιχείο καθώς και η μνεία του καταστίχου ότι πρόκειται για αντικείμενα *ἀπερ ευρίσκονται εις το μοναστήριον, εις την Γαβαλιώτισσαν, εις τα Βοδενά* επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο ναός ανήκε σε μονή της οποίας υπήρξε πιθανώς καθολικό.

Στο κατάστιχο αυτό λοιπόν έχουμε ένα υπόδειγμα του τρόπου με τον οποίο προίκιζαν οι Βυζαντινοί τους ναούς που ίδρυσαν, ιδίως εάν ανήκαν στην άρχουσα τάξη.

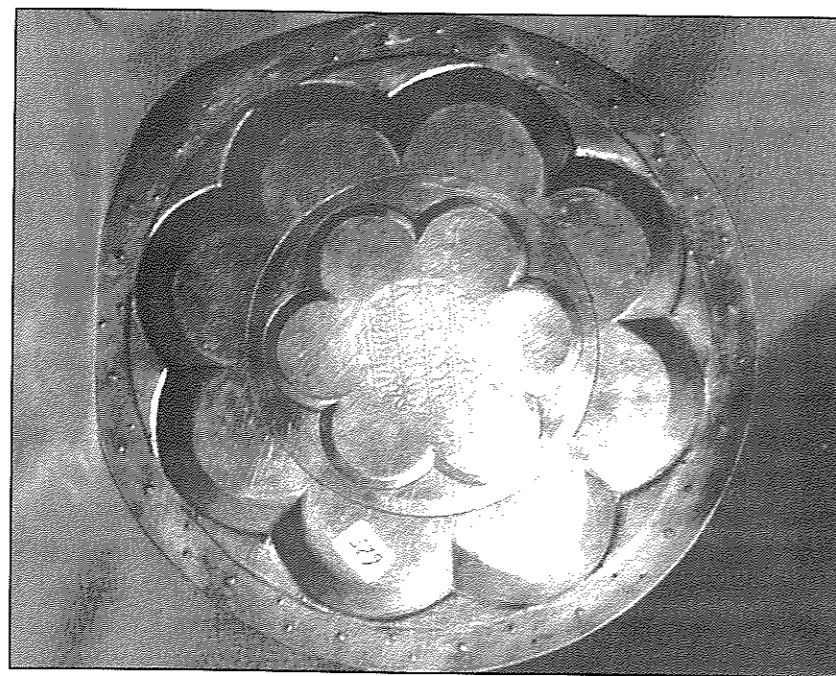
Η παραχώρησή⁶ του πλούσια προικισμένου αυτού ναού στη μονή της Μεγίστης Λαύρας το 1375 είναι πιθανό να οφείλεται στη γενική πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην περιοχή των Βοδενών μετά την μάχη του Έβρου (1371), η οποία βρισκόταν μπροστά στον άμεσο κίνδυνο της τουρκικής κατάκτησης. Παράλληλα όμως διατυπώθηκε η άποψη ότι η δωρεά αυτή πρέπει να συνδυασθεί με τα πλούσια δώρα που η οικογένεια του δεσπότη των Ιωαννίνων προσέφερε και σε άλλα αγιο-

Εικ. 1

ρείτικα μοναστήρια (μονή Βατοπεδίου, μονή Αγίου Παύλου). Τα δώρα αυτά θα πρέπει να συνδεθούν κατά την άποψη αυτή με τις στιγμές ιδιαίτερων δοκιμασιών και οικογενειακής δυστυχίας του Θωμά και της συζύγου του. Στά 1373/1374 πανούκλα κτύπησε την Άρτα και τα Ιωάννινα θερίζοντας πλήθος κατοίκων. Ανάμεσα στα θύματα ήταν και η μικρή κόρη του ζεύγους Ειρήνη.

Δεν διαθέτουμε μεταγενέστερες πληροφορίες για την τύχη του ναού και της μονής της Γαβαλιώτισσας και των πλουσιών κειμηλίων της. Διατυπώθηκε η άποψη ότι μπορεί να ταυτισθεί με την Παλαιά Μητρόπολη της Έδεσσας⁷ και αργότερα απορρίφθηκε⁸, αφού, σύμφωνα με επιγραφή, η Παλαιά Μητρόπολη ήταν αφιερωμένη στην του Θεού Σοφία. Επειδή αντικείμενο της μελέτης μας αυτής δεν είναι να προσδιορίσουμε τη θέση του εν λόγω ναού μέσα στην πόλη ή την περιοχή της, θα αρκестούμε να επισημάνουμε την πειστική άποψη του κ. Σταλίδη⁹ για τη θέση της και την εξίσου πειστική άποψη του καθηγητού κ.

Εικ. 2

Subotić¹⁰ για την πιθανή καταστροφή ή και εξαφάνισή της κατά τον μεγάλο σεισμό που έπληξε την πόλη το 1395, σύμφωνα με αρχαίο παλαιορωσικό χρονικό που εντόπισε ο αείμνηστος Σ. Κίσσας¹¹, το οποίο αναφέρει ότι τα νερά της λίμνης που ασφάλιζαν το Κάστρο ξεχύθηκαν στο εσωτερικό του ερημώνοντας τα πάντα.

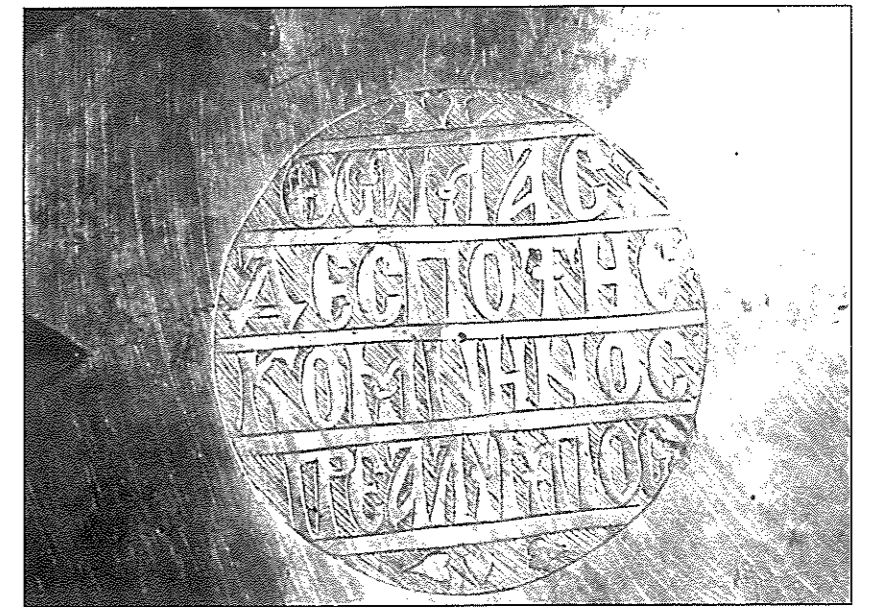
Κατά τη γνώμη μας, το πιθανότερο είναι μετά τον θάνατο του Δεσπότη Θωμά το 1384 και λόγω του επικείμενου οθωμανικού κινδύνου, η μονή της Μεγίστης Λαύρας, στην οποία είχε παραχωρηθεί η μονή της Γαβαλιώτισσας, να είχε απομακρύνει και μεταφέρει στο Άγιον

Όρος τα πολυτιμότερα των ιερών σκευών και τις εικόνες της μονής. Ο Subotić έχει διατυπώσει το 1979¹² την άποψη ότι πρέπει να αναζητήσουμε τα κειμήλια της Γαβαλιώτισσας στη μονή της Μεγίστης Λαύρας. Το γεγονός ότι στη μονή του Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους, στην οποία ο τοπάρχης των Βοδενών Νικόλαος Βαλδουίνος Παγάσης είχε δωρήσει

με ανάλογο τρόπο τον ναό της Παναγίας της Μεσονησιώτισσας, διασώθηκε παλαιά εικόνα με την προσωνομία Μεσονησιώτισσα (πιθανόν η λατρευτική του ναού αυτού), ενίσχυσε το ορθό αυτής της υποθέσεως. Σήμερα η υπόθεση αυτή έρχεται να επιβεβαιωθεί, διότι πιστεύουμε ότι εντοπίσαμε δύο από τα έργα που αναφέρονται στο κατάστιχο του δεσπότη Θωμά και ανήκαν στον ναό της Γαβαλιώτισσας, στη μονή της Μεγίστης Λαύρας.

Το πρώτο αντικείμενο είναι δισκάριο με κτητορική επιγραφή του οποίου η αναγνώριση και ταύτιση είναι σχεδόν απόλυτα ασφαλής. Πρόκειται για αργυρό επιχρυσωμένο δισκάριο πλούσια διακοσμημένο με σμάλτα που φέρει την κτητορική επιγραφή: ΘΩΜΑΣ / ΔΕΣΠΟΤΗΣ / ΚΟΜΝΗΝΟΣ / ΠΡΕΑΛΙΜΠΟΣ, στο πίσω μέρος του πυθμένα του δισκαρίου στοιχείο που φανερώνει την ταπεινοφροσύνη του δωρητή (εικ. 1-3). Το δισκάριο δηλαδή αυτό αποτελεί ιερό σκεύος που συνοδεύει το άγιο ποτήριο και έχει δωρηθεί από τον δεσπότη της Ηπείρου Θωμά Κομνηνό Πρεάλιμπο, τον κτήτορα και του ναού της Γαβαλιώτισσας. Θα ήθελα να επισημάνω ότι το όνομα Πρεάλιμπος αναγράφεται με ποικίλους τρόπους στις διάφορες κτητορικές επιγραφές ή έγγραφα που μας έχει αφήσει ο Θωμάς, όπως Πρελούμπος, Πριαλούπος, Πριαλούπης Πρεύλαπος¹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θωμάς τονίζει τον τίτλο του Δεσπότη που έλαβε από τον τσάρο Συμεών, όταν παντρεύτηκε το 1360, αλλά μόλις το 1382 επικύρωσε ο Βυζαντινός αυτοκράτωρ στέλνοντάς του τα σύμβολα της νομιμότητας του δεσποτικού αξιώματος.

Στο κατάστιχον μάλιστα του εν λόγω ναού αναφέρεται: *δισκοποτήριον αργυρούν μετά αστερίσκου, χωρίς λαβίδος*. Δωρήθηκε δηλαδή αρχικά από τον κτήτορα στον ναό ένα σύνολο "Ιερών Σκευών" των απαραίτητων για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, που δίνει σαφή ιδέα των χαμένων κομματιών της Γαβαλιώτισσας. Ανάλογο σύνολο, δώρο του ίδιου

Εικ. 3

δεσπότη Θωμά σώζεται στη μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους¹⁴, με εντυπωσιακή ομοιότητα προς το δισκάριο της Λαύρας, και μας επιτρέπει να αποκτήσουμε σαφή εικόνα του συνόλου που είχε δωρηθεί στον ναό της Γαβαλιώτισσας. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι πρέπει να υπήρχαν κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο συνόλων, και δη ως προς το μέγεθος. Το δισκάριο δηλαδή που εντοπίστηκε στη μονή της Μεγίστης Λαύρας έχει διαστάσεις μικρότερες του ανάλογου δίσκου του Βατοπεδίου. Έχει δηλαδή διάμετρο μόλις 12,5 εκ. έναντι 28 εκ. του Βατοπεδίου. Είναι όμως εντυπωσιακή η ομοιότητα μεταξύ τους στη μορφή, στη διακόσμηση και τις δύο επιγραφές που τα συνοδεύουν.

Ο δίσκος είναι κυκλικός και σχετικά αβαθής. Το εσωτερικό του χωρίζεται σε τρεις βαθμιδωτά διευθετημένους ομόκεντρους κύκλους, όπως ακριβώς και στο δισκάριο της μονής Βατοπεδίου. Η διακόσμησή του γίνεται με εγχάρκτη τεχνική που μιμείται επιπεδόγλυφο (relief en bas taille) και με διαφανές σμάλτο (translycide), τεχνική που ως γνωστό απλουστεύει την περίφημη τεχνική του περίκλειστου βυζαντινού σμάλτου και επικρατεί μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως ιδίως στα εργαστήρια της Ιταλίας και δη της Βενετίας.

Ο μικρότερος κύκλος στο κέντρο, που αποτελεί και τον πυθμένα, έχει μορφή μεταλλίου

και φέρει εγχάρακτη παράσταση της Άκρας Ταπεινώσης. Ο Ιησούς, ημίσωμος, γυμνός προ του Σταυρού είναι ήδη νεκρός. Πλαίσιο του μεταλλίου σχηματίζει ταινία με την ευχαριστιακού περιεχομένου επιγραφή: ΤΟΥΤΟ ΜΟΥ ΕΣΤΙΝ ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΟ ΥΠΕΡ ΗΜΩΝ ΚΛΩΜΕΝΟΝ ΕΙΣ ΑΦΕCΙΝ (αμαρτιών). Ο δεύτερος κύκλος που πλαισιώνει την εικονιστική διακόσμηση του δισκαρίου είναι εσωτερικά εξάλοβος. Τα ημικύκλια που σχηματίζουν τους λοβούς έχουν λοξότμητα τοιχώματα και είναι αδιακόσμητα. Στο σημείο αυτό το δισκάριο της μονής Βατοπεδίου φέρει επίθετα διάχωρα διακοσμημένα με σμάλτο διαφανές και μας κάνει να υποθέτουμε ότι και τα ημικύκλια αυτά έφεραν ανάλογα επίθετα διάχωρα, ημικυκλικά, διακοσμημένα με διαφανές σμάλτο, που έχουν αποκολληθεί. Οι μεταξύ των λοβών επιφάνειες καλύπτονται από εγχάρακτους ισοσκελείς σταυρούς μέσα σε μέταλλιο που πλαισιώνονται από φυλλοφόρους βλαστούς. Ο τρίτος κύκλος είναι οκτάλοβος. Οι λοβοί εδώ διακοσμούνται με εγχάρακτους αγέλους ημίσωμους, σχεδόν μετωπικούς, με ανοιγμένα μεγάλα φτερά που φέρουν τα χέρια τους εμπρός από το στήθος με κινήσεις έκπληξης και φόβου. Ο τύπος αυτός των αγγέλων είναι γνωστός στη βυζαντινή εικονογραφία, όπου απαντά κυρίως σε σκηνές Σταυρώσεως, Επιταφίου Θρήνου ή Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Το σχέδιό τους είναι ελεύθερο, σταθερό και με μεγάλη καθαρότητα. Το πάχος της χαράξεως αυξομειώνεται ανάλογα με τις ανάγκες του σχεδίου, ενώ το βάθος καλύπτεται από μικρές επάλληλες εγχαράξεις, που με τις αλλαγές στην απόχρωση του μετάλλου που εμφανίζουν στην επιφάνεια, δημιουργούν μια αίσθηση βάθους. Η τεχνική αυτή, γνωστή στη Δύση, χρησιμοποιείται και από βυζαντινά εργαστήρια μικροτεχνίας. Στα μεταξύ των λοβών κενά είναι επικολλημένα διάχωρα διακοσμημένα με διαφανές σμάλτο. Το διακοσμητικό θέμα των διαχώρων αυτών είναι και πάλι άγγελοι, σε προτομή αυτή τη φορά, με ανοιγμένα τα φτερά. Δυστυχώς, σώζονται μόνο δύο από τα διάχωρα αυτά, η παρουσία τους όμως ενισχύει την άποψή μας ότι και στον δευτερο κύκλο πρέπει να υπήρχαν διάχωρα με σμάλτο,

των οποίων η απώλεια δεν έχει αφήσει ίχνη.

Τέλος, το χείλος του δισκαρίου, επίπεδο και λείο, είναι διάλιθο, όπως ακριβώς και του Βατοπεδίου. Οι ημιπολύτιμοι λίθοι και οι κρύσταλλοι που τους μιμούνται έχουν ενδέσεις κυλινδρικές (en capsule) όπως και σε πολλά άλλα έργα της βυζαντινής μικροτεχνίας¹⁶. Οι λίθοι αυτοί εναλλάσσονταν, όπως και στο δισκάριο του Βατοπεδίου, με σταυρόσχημα συμπλέγματα καρφωμένων μαργαριταριών, από τα οποία δυστυχώς έχουν σωθεί μόνο δύο.

Ο τύπος των δισκαρίων με την πολύλοβη εσωτερική διάταξη είναι γνωστός και σε χρήση στο Βυζάντιο ήδη από τον 10ο αιώνα, όπως φανερώνει δίσκος από αλάβαστρο με διακόσμηση από περίκλειστο σμάλτο και προέλευση από την Κωνσταντινούπολη, που ανήκει σήμερα στον Θησαυρό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας¹⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι και η θέση της επιγραφής με το ευχαριστιακό περιεχόμενο είναι η ίδια, δηλαδή περιβάλλει το κεντρικό μέταλλιο στον πυθμένα του δίσκου.

Η ασφαλής χρονολόγησή του έργου αυτού μετά την ίδρυση του ναού το 1360 και προ της αναχωρήσεως του δεσπότη Θωμά για τα Ιωάννινα το 1366-1367, συμβάλλει και στον ασφαλέστερο καθορισμό της χρονολογίας του ανάλογου συνόλου ιερών σκευών της μονής Βατοπεδίου αλλά και στις ασφαλέστερες παρατηρήσεις μας για την μικροτεχνία της εποχής.

Η ομοιότητα των δύο δισκαρίων, δωρεάς του Δεσπότη Θωμά, οδηγεί σε μια σειρά συμπερασμάτων σχετικά με τα έργα αυτά. Πρώτα, η χρονολόγησή τους πρέπει να είναι η ίδια, δηλαδή μεταξύ 1360 και 1366, όπως αναφέραμε πιο πάνω. Δεύτερον, πρέπει να προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο, το οποίο χρησιμοποιεί βυζαντινή εικονογραφία και ενετικές τεχνικές στη διακόσμηση. Το εργαστήριο αυτό, όπως έχει επισημάνει ο Subotić¹⁸ θα μπορούσε να είναι εγκατεστημένο σε ένα από τα σημαντικά αστικά κέντρα της περιοχής, όπως τα κοντινά Ιωάννινα ή η πιο μακρινή Βενετία, της οποίας οι εμπορικές διασυνδέσεις επέβαλαν τέτοιου είδους συνδυασμούς βυζαντινών και δυτικών στοιχείων τέχνης για την ικανο-

ποίηση του ποικίλου αγοραστικού του κοινού. Άλλωστε, στο κατάστιχο που αναφέρονται οι δωρεές προς τη Γαβαλιώτισσα μνημονεύεται και άλλο προϊόν ενετικού εργαστηρίου. Πρόκειται για τη βενετική σκέπη που προσέφερε η *καισάρισα μητέρα* του δεσπότη Θωμά στον ναό, γεγονός που φανερώνει τις επαφές των Πρεαλίμπων με τα καλλιτεχνικά εργαστήρια της Βενετίας.

Ένα ακόμη έργο, που μπορεί να συγκαταλέγεται στη δωρεά προς την εκκλησία της Γαβαλιώτισσας είναι εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα που βρίσκεται στο εικονοφυλάκειο της μονής Μεγίστης Λαύρας. Πρόκειται για εικόνα που τεχνοτροπικά στοιχεία της ζωγραφικής συνδέουν με έργα του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα και δη με έργα αντικλασικών τάσεων, όπως η χρονολογημένη με ασφάλεια το 1363 εικόνα του Παντοκράτορα από την Πετρούπολη¹⁹. Ο Παντοκράτορας της Λαύρας διακρίνεται για τη μελιχία έκφρασή του και το ίδιο μαλακό πλάσιμο του προσώπου με τις επάλληλες λευκές γραμμές, χαρακτηριστικά της τέχνης αυτής της περιόδου. Το γεγονός ότι μνημονεύεται στο κατάστιχο των δωρητών *εικόνα Χριστός εγκοσμημένος*, δηλαδή με μεταλλική επένδυση, όπως και η εικόνα που εντοπίστηκε στη μονή της Λαύρας, υπήρξε η πρώτη βάση για την υπόθεση της σύνδεσής της με τη Γαβαλιώτισσα. Στο κατάστιχο δεν μνημονεύεται ότι στάλθηκε από τα Ιωάννινα, γεγονός που μας κάνει να υποθέτουμε ότι πρόκειται για εικόνα που δωρήθηκε στον ναό κατά την ίδρυσή του, δηλαδή μετά το 1360 και προ του 1366. Με τη χρονική αυτή περιο-

δο συμφωνεί και η τεχνοτροπία της αποδόσεως του Παντοκράτορα, αλλά και η μεταλλική επένδυση, που σώζεται στο αριστερό ήμισυ της εικόνας. Το αργυρό έλασμα έχει δεχθεί εμπιέστη διακόσμηση που σχηματίζει τάπητα κοσμημάτων και συμπληρώνεται από χυτό (λακωτό) σμάλτο σε τρία χρώματα: κυανό του κοβαλτίου, ανοικτό κυανό και ρόδινο. Το υπόλευκο του αργύρου αποτελεί το τέταρτο χρώμα. Τον τάπητα του βάθους συνθέτουν ρομβόσχημα κοσμήματα, ενώ στο φωτοστέφανο και στην αριστερή κάτω γωνία του πλαισίου τα κοσμήματα είναι σφαιρικοί τροχοί που περικλείουν καρδιόσχημο κόσμημα. Γενικά, τα κοσμήματα δεν διακρίνονται για καθαρότητα στο σχέδιο των περιγραμμάτων τους και η πολυχρωμία του σμάλτου δημιουργεί ταραχή στην επιφάνεια.

Επένδυση ανάλογης τεχνικής απαντά σε εικόνα Παντοκράτορα από την Αχρίδα των αρχών του 14ου αιώνα²⁰. Το θέμα του τάπητα όμως και η σχεδιάσή του έχουν πολύ καλύτερη απόδοση και το μονόχρωμο σμάλτο, του οποίου σώζονται μόνο τα ίχνη, καθιστά την επιφάνεια του βάθους πιο ήρεμη.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι δύο αυτές επενδύσεις προέρχονται από τοπικό εργαστήριο της περιοχής και η διαφοροποίησή τους μπορεί να αποδοθεί στην κάπως νεότερη κατασκευή του πρώτου. Πάντως, επειδή δεν υπάρχουν επιγραφικά αποδεικτικά στοιχεία πάνω στην εικόνα μας, διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις ως προς το ασφαλές της απόδοσής της στην δωρεά του Πρεαλίμπου στη Γαβαλιώτισσα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο της Έδεσσας ο Κ. Σταλίδης και ο αείμνηστος Σ. Κίσσας αναφέρθηκαν διεξοδικά στον ναό και τους ιδρυτές του. Βλ. γενικά Γ. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, 14ος αι.-1912*, τ.1, Έδεσσα 1988, σ. 87-92 και ειδικότερα Σ. Κίσσας, *Οι τοιχογραφίες του ναού των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα*, Πρακτικά του Α' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, Έδεσσα 1995, σ. 180 κ.ε.

2. Για τον Δεσπότη Θωμά, βλ. G. T. Denis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Rome 1960, σ. 69-86, Παπαδόπουλος, *Γενεαλογία αρ. 40 και 41, Actes de Lavra, III, de 1329 à 1500*, P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (ed.), Paris 1979, σ. 101.

3. Υπήρξε κόρη του Συμεών Ουρός, γεννημένη το 1351. Παντρεύτηκε το 1367 τον Θωμά Πρεάλιμπο [Πρελούμποβιτς]. Μετά τη δολοφονία του, το 1385 (κατ' άλλους το 1384), ξαναπαντρεύτηκε σχεδόν αμέσως με τον Esau Buondelmonti. Βλ. D. Nicol, *Meteora*, Londres 1963, σ. 59.

4. Βλ. Κ. Σταλίδης, *Οι ναοί της Αγίας Σοφίας και της Παναγίας Γαβαλιώτισσας στην Έδεσσα*, Πρακτικά του Α' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συμποσίου *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, Έδεσσα 1995, σ. 202.

5. Βλ. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 105-106.

6. Βλ. *Actes de Lavra*, ό.π., αρ. 146, σ. 100-101.

7. Θ. Παπαζώτος, Θωμάς Πρελούμποβιτς και Μα-

ρία Παλαιολογίνα, ιδρυτές του ναού της Παναγίας Γαβαλιώτισσας στα Βοδενά, *Κληρονομία*, 13 Β (1981), σ. 509-516.

8. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Σχετικά με το όνομα της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης*, *Μακεδονικά* 24 (1984), σ. 251-261.

9. Βλ. Σταλίδης, ό.π., σ. 202 κ.ε.

10. G. Subotić, "Δώρα και δωρεές του Δεσπότη Θωμά και της Βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας", στο *Δεσποτάτο της Ηπείρου*, έκδ. Ε. Χρυσός, Άρτα 1992 και N. Radosević - G. Subotić, *La Vierge Gabalioissa à Edessa, Recueil des Travaux de l' Institut Byzantin*, XXVII-XXVIII, Beograd 1989, σελ. 228, 258.

11. Βλ. Κίσσας, ό.π., σ. 181.

12. Βλ. Radosević - Subotić, ό.π., σ. 229.

13. Βλ. Α. Ευγγόπουλος, *Νέα πορτραίτα της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελούμποβιτς*, *ΔΧΑΕ* 4 (1964-1965), σ. 53.

14. Βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Βυζαντινή μικροτεχνία*, στον τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Άγιον Όρος 1996, τ. Β', σ. 480-481.

16. Βλ. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, ό.π., εικ. 406, 426, 429.

17. Βλ. *Le Tresor du Saint Marc de Venise*, Milan, 1984, No 17, σ. 169-170.

18. Βλ. Radosević - Subotić, ό.π., σ. 258.

19. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Εικόνες του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα από την Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας (υπό εκτύπωση)*.

20. Βλ. Α. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icones byzantines du Moyen Age*, Venise 1975, αρ. 12, εικ. 31.

Katia Loverdou-Tsigarida

Treasures from the Church of the Panagia Gabalioissa in the Great Lavra Monastery on Mount Athos

This paper describes a number of treasures that were transferred from the Church of the Panagia Gabalioissa to the Great Lavra Monastery (Mt Athos). They are works of Byzantine minor art and an icon which had been donated to the church and which shows the strong influence of Western workshops that are connected with another icon, given to Vatopedi Monastery by the same donor, Thomas Preljubovic, *despotes* of Ioannina.

Γεώργιος Χ. Γκαβαρδίνας

Μορφές αγίων γυναικῶν τῆς Ἐδέσσης.

Ἡ ἀγία μεγαλομάρτυς Βάσσα καὶ οἱ ἀγίες νεομάρτυρες Παρθένα καὶ Χρυσή

Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ τίτλος τῆς παρουσίας εἰσηγήσεως, τὸ θέμα μας σχετίζεται μὲ τὴν τοπικὴ ἀγιολογία τῆς Ἐδέσσης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς.

Εἰσαγωγικῶς θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι δὲν ὑπάρχουν σαφῆ ἀγιολογικὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων καθορίζονται οἱ τοπικοὶ ἅγιοι. Βασικὸ ὅμως κριτήριον κατατάξεως ἑνὸς ἀγίου στοὺς τοπικοὺς ἁγίους μιᾶς περιοχῆς εἶναι ὁ τόπος γεννήσεώς του καὶ ὁ τόπος τοῦ θανάτου του¹. Ἡ σύνδεση εἶτε ἑνὸς ἀπὸ τὰ δύο, εἶτε -πολύ περισσότερο- καὶ τῶν δύο βιογραφικῶν αὐτῶν δεδομένων ἑνὸς ἀγίου μὲ κάποιον τόπο, τὸν πολιτογραφοῦν, συνήθως μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, ὡς ἅγιο τοῦ τόπου αὐτοῦ².

Βάσει τοῦ ἀνωτέρω κριτηρίου καὶ οἱ τρεῖς παρουσιαζόμενες μορφές ἀγίων γυναικῶν, ἡ ἀγία μεγαλομάρτυς Βάσσα καὶ οἱ ἀγίες νεομάρτυρες Παρθένα καὶ Χρυσή, πολιτογραφοῦνται ὡς τοπικὲς ἀγίες τῆς Ἐδέσσης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς.

1. Ἡ ἀγία μεγαλομάρτυς Βάσσα.

Ἡ ἀγία μάρτυς Βάσσα ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα. Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης Ἐδεσσαίας ἀγίας γυναικός, τῆς ὁποίας ἡ ἀγιότης ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἡ μνήμη της τιμᾶται τὴν 21η Αὐγούστου.

Ὡς πρὸς τὸν τόπο καταγωγῆς τῆς ἀγίας, τὴν Ἐδεσσα δηλ. τῆς Μακεδονίας καὶ ὄχι τῆς Συρίας, οἱ πληροφορίες τόσο τῶν παλαιῶν, ὅσο καὶ τῶν νεοτέρων Συναξαρίων εἶναι σαφεῖς³. Κατὰ τὸ Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως: *Αὕτη μάρτυς ὑπῆρχεν ἐπὶ Μαξιμιανοῦ τοῦ Βασιλέως, ἐν Ἐδέσσει τῇ πόλει τῆς Ἑλλάδος*⁴.

Συμφώνως πρὸς τίς πληροφορίες τῶν Συναξαρίων, ἡ ἀγία Βάσσα ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Γαλερίου Οὐαλερίου Μαξιμιανοῦ (293-311). Γεννήθηκε ἀπὸ γονεῖς Χριστιανούς. Νωρὶς ἔμεινε ὀρφανή. Ὅταν

ἔφθασε σὲ ἡλικία γάμου ἔλαβε ὡς σύζυγό της τὸν εἰδωλόατρο ἱερέα Οὐαλέριο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀπέκτησε τρεῖς υἱούς, τὸν Θεόγνιο, τὸν Ἀγάπιο καὶ τὸν Πιστό. Ἡ ἀγία Βάσσα φρόντισε νὰ ἐμφυσῆσει τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ στὰ τρία παιδιά της. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ συζύγου της Οὐαλερίου, ὁ ὁποῖος φαίνεται πῶς ζητοῦσε εὐκαιρία νὰ ἐκδικηθῆ τὴ Βάσσα γιὰ τὴ χριστιανικὴ διαπαιδαγώγησή που παρεῖχε στὰ παιδιά τους. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν ἄργησε νὰ τοῦ δοθῆ.

Τὸ ἔτος 304, ἐπὶ αὐτοκράτορος Μαξιμιανοῦ, ἐξεδόθη διάταγμα βάσει τοῦ ὁποῖου ὑποχρεώοντο ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας νὰ θυσιάζουν στους θεοὺς μιὰ ὀρισμένη ἡμέρα τοῦ ἔτους⁵. Τὸ μέτρο αὐτὸ ἐφηρμόσθη μὲ αὐστηρότητα. Κατὰ ἑκατοντάδες οἱ χριστιανοὶ συλλαμβάνονταν, καὶ, ὅσοι δὲν ἐδέχοντο νὰ θυσιάσουν, θανατώνονταν⁶.

Ὁ Οὐϊκεντῖνος Βικάριος τῆς Διοικήσεως Μοισιῶν, μὲ ἔδρα του τὴ Θεσσαλονίκη, ἐφήρμοσε ἀμέσως τὸ διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος, ὑποχρεώνοντας τοὺς ὑπηκόους του νὰ θυσιάζουν στοὺς θεοὺς καὶ νὰ τρῶνε τὰ εἰδωλόθυτα. Ὁ σύζυγος τῆς ἀγίας Βάσσας, ὁ Οὐαλέριος, ἐφαρμόζων τὸ διάταγμα αὐτὸ κάλεσε τὴ Βάσσα καὶ τὰ παιδιά του νὰ θυσιάσουν στὰ εἰδωλα, ἢ *δέ μηδέ οὕς παρεῖχε πρὸς τοῦτον*⁷. Μεταχειριζόμενος ὑποσχέσεις καὶ ἀπειλές προσπάθησε νὰ ὀδηγήσει τὰ μέλη τῆς οικογενείας του στὴ λατρεία τῶν εἰδώλων, χωρὶς ἀποτέλεσμα⁸. Ἀντιδρώντας στὴ στάση αὐτὴ τῆς οικογενείας του καταδίδει ὁ ἴδιος στὸν Βικάριο, πού τότε εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν Ἐδεσσα, τὴ χριστιανικὴ πίστη τῆς συζύγου του καὶ τῶν παιδιῶν του.

Ὁ Βικάριος Οὐϊκεντῖνος ὀδήγησε τὴ Βάσσα καὶ τὰ τρία τέκνα της στὸ δικαστήριον τῆς Ἐδέσσης. Ἐκεῖ, συμφώνως πρὸς τὴν εἰδωλόλατρικὴ συνήθεια κατεβλήθη προσπάθεια μεταστροφῆς των στὴ θρησκεία τῶν εἰδώλων. Ἡ ἀγία Βάσσα ὁμολογήσασα ἑαυτὴν Χριστιανὴν